

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

АБАЙ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ

**АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ МЕН ІЛІМІ**

**Республикалық сырттай ғылыми конференция баяндамалары
10-15 тамыз, 2020 жыл
Алматы**

**Алматы
Абай ғылыми-зерттеу институты**

Жарияланымның жауапты редакторы
Ж.Дәдебаев
Жарияланымның редакторы
Б.Даутова

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы мен ілімі.
Республикалық сырттай ғылыми конференция баяндамалары. 10-15 тамыз,
2020 жыл. Алматы. – Алматы: Абай ғылыми-зерттеу институты, 2020.

Сырттай ғылыми конференция Абайдың 175 жылдық мерейтойы аясында Абай күні басталып отыр. Конференцияға еліміздің көрнекті абайтанушы ғалымдарынан, әдебиеттанушылардан, қоғамдық-гуманитарлық ғылым мамандарынан, жас ғалымдардан сұраныстар түсуде. Түскен баяндамалардың таңдамалылары «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» көптомдық сериялық басылымда жариялауға ұсынылады.

Алматы
Абай ғылыми-зерттеу институты
2020

АБАЙ ІЛІМІНІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІМДЕРІ МЕН НЕГІЗДЕРІ

Абай ілімінің негіздерін құрайтын ұғымдар мен олар сипаттайтын құбылыстардың әрқайсысын танып, таразылаудың маңызы үлкен. Ал оларды жалпыландырып, жинақтап, екі салаға бөлгенде, әңгіме желісі жан мен тән арасынан тартылады. Адамзат қоғамының тарихында қол жеткен ғылым мен білім түгелдей жан мен тән жайында десек, артық емес. Соған қарамастан не тән жайында, не жан жайында түпкілікті, толық шешілген бір де бір іргелі мәселе жоқ. Абай келер ұрпаққа ғұзыр айтып, өзін жұмбақ жан, жұмбақ адам ретінде таныстырады. Адамзаттың басқа балаларын былай қойғанда, Абайдың жұмбақ жанын да жете түсініп болмағанымыз рас. Адамның жанын түсіну, әрине, оңай емес. Тәнді танып білу жанды түсініп білуден оңай секілді болып көрінуі мүмкін. Шындығында тәнді тану жанды білуден қиын болмаса, оңай емес. Тән өз мүмкіншілігін толық ашып болмаған, қойнында жан баласы танып білмеген бір алапат күш жатқан тылсым сияқты. Жанның жұмбағын танып, білу барша адам баласы үшін игілікті болуы мүмкін. Ал тәннің жұмбағын танып, білу керісінше нәтиже беруі де ғажап емес. Абай ілімінің кең арнасы осы бағытта жаңа бір қырынан ашылады.

Адамның тіршіліктегі істерін пайымдап, бағалай отырып, ақын адам болмысы, адам өмірінің мәні туралы терең ойлардың жүйесін ұсынады. Оның мәнісі ілгеріде айтылған қайрат, ақыл, жүрек туралы үшкіл жүйеге келіп саяды [1, 249]. Осы үшеуін бірдей ұстағанда ғана адам толық болмақ. Абайдың осы тұжырымының негізінде қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің бірлігі адамның толықтығының, кемелдігінің өлшеміне сәйкес келетіні туралы пікір түюге болады. А.Машанов мұны «Абайдың үшкілі» ретінде пайымдап, нәтижесінде: «Абай үшкілі - даналық үшкіл» [2, 121], - деген қорытындыға келеді. Бұл абайтану ғылымындағы теориялық тұжырымдар қорына қосылған ерекше және құнды қорытынды еді.

Абай көрсетіп отырған үш қасиет - «ыстық қайрат», «нұрлы ақыл», «жылы жүрек» - адам өмірінде ешуақытта азбайтын, арзандамайтын мәңгілік құндылықтар қатарына жатады. Бұл үшеуі - Абай ілімінің құрамдас үш бөлімі. Ақын шығармашылығында өмір құбылыстары, адам болмысы осы үштік тұтастыққа байланысты бағаланады. Ақын адам баласының осы үш қасиетті бірдей ардақ тұтып, өз болмысының ажарына айналдыра алғанда қандай күйде болатынын, оларға қол жеткізе алмай, олардан шет қалғанда қандай күйге түсетінін өз заманының нақты шындық құбылыстары шегінде үлкен реалистік қуатпен суреттеді. Аталған қасиеттердің әрқайсысын ғылымның көзімен пайымдауда Абай кемел ойдың желісін тартты.

Ақыл - табиғаттың адам баласына берген айрықша асыл сыйы. Оның шын бағасын адам баласы осы күнге дейін анықтап болған жоқ. Ақылсыз ешнәрсе табылмайды. Жаратқан тәңіріні танытатын да ақыл, екі дүниенің жайын білетін де ақыл. Оның қыры көп, амал мен айла да сонда. Жақсының да, жаманның да сүйенетіні – сол.

Қайраттың қаруы көп, күші мол, қаруына қарай қаттылығы да жетерлік, пайдасы да, залалы да бар, кейде жақсылықты берік ұстаса, кейде жамандықты берік ұстайды.

Жүрек жақсылыққа елжіреп, ериді, жамандықтан жиреніп, тулайды, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық – бәрі содан шығады. Ақылдың айтқан жақсылығына жаны-діні құмар болады, жаманшылығына ермейді. Жүрек қайратты да еркіне жібермейді: орынды іске күшін аятпайды, орынсыз іске қолын босатпайды [3, 153]. Жүрекке берілген осы сипаттамадан махаббат туралы ұғымның мәні ашылады. Сонда ақын ілімінің үш бөлімінің бірі - ақыл, екіншісі - қайрат, үшіншісі махаббат болады.

Ақын өзінің шығармашылығында жан мен тән мәселесін өзіне дейінгі данышпандардың тұжырымдары мен қағидалары жүйесіне сай саралай отырып, ақындық ойын өз заманының нақты әлеуметтік шындықтары негізінде жинақтайды. Мұның өзі ақынның жан мен тән туралы ойлары мен пікірлерінде, поэтикалық шешімдерінде өз заманының нақты шындықтары мен жалпы адамзат қоғамына тән мәңгілік рухани құндылықтардың өзара кірігіп, бірегей эстетикалық құбылыс ретінде тұтасуына алып келді.

Жанның ақиқаты немесе жүректің сыры, жан немесе жүрек дегенімізде жалғанда жайнап тұрған кереметтермен салыстырып сипаттайтындай немесе анықтайтындай нақты белгі, затты нышан болмайды. Платонның, Аристотельдің, әл-Фарабидің, Ибн Синаның жан туралы зерттеулерінде бұл жайында аз айтылмаған. Алла тағала Адамның тәнін топырақтан жасағанда, оған пәрменімен өзінің рухынан үрлеп жан салған. Жанды тәннен артық, тәннің әміршісі етіп жаратқан [4, 516]. Тән тозып, топыраққа айналғанда, жан өлмейді. Жан Алла тағаладан: «Өзіңнің Раббыңа оралатын бол» [Құран 89:28], - деген пәрмен алған. Жанның тәннен ажырағаннан кейінгі жолы әлем данышпандарының еңбектерінде ерте замандардың өзінде терең зерттеліп, маңызды ғылыми тұжырымдар мен қағидалар қалыптасқан.

Абайдың: «Мекен берген, халық қылған ол лә мәқан, Түп иесін көксемей бола ма екен? Және оған қайтпақсың, оны ойламай, Өзге мақсат ақылға тола ма екен?», «Өмір жолы тар соқпақ, бір иген жақ, Иілтіп екі басын ұстаған хақ» [1, 224], - деп айтқан сөздерінде үлкен мән бар. Жан түп иесін көксемей тұра алмайды. Оның себептері туралы жантану саласында жинақталған пікірлер, пайымдаулар аз емес. Түп иесіне қайтатынын ойлаған жан өзге дүниәуи тіршіліктегі мақсаттарға құлай берілмейтіні әлем әдебиетінің классикалық үлгілерінің қорындағы шығармаларда пайымдалған. Сөз өнерінің тарихында, адамтану тарихында мұндай құбылыстар, жанның мұндай қасиеттері түрлі кезеңдердің әлеуметтік ұстанымдарына сай пайымдалды, пайымдалу үстінде. Абай осы құбылыстардың ақиқат мәнін дүниәуи тіршіліктің түбіне бойлап, ақылға салып таныған. «Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат» [1, 59], «Ақыл мен жан - мен өзім, тән - менікі, «Мені» мен «менікінің» мағынасы - екі...» [1, 265-266], - деуінің мәні осында.

Берілген үзінділерде ақынның ойы екі түрлі тәсілде көрініс тапқан: нақты және бейнелі. Бейнелісі - «Өмір жолы - тар соқпақ, бір иген жақ, Иілтіп екі басын ұстаған хақ». Байырғы авторлардың айтуынша, дүниеде

иілгендердің мінсізі, иілген түрінің өзі оның мінсіздігі, айрықша артық қасиеті болатын зат біреу ғана екен. Ол – жақ, садақ.

Адамның өмір жолының тар соқпақ, иілген жақ кейпінде суреттелуінде, жақтың екі басын иілтіп жаратқан жақтың ұстап тұруында жасырын, астарлы мағына бар. Жаратқанның адамды, турасын айтсақ, адамның жанын осы иілген жақтың бір басына салып жіберіп, оны екінші басынан тосып алатыны, адамға берген жанын өзінің қайтып алуы туралы түсінік осы мағынадан туады. Қалған үзінділердегі ойлар нақты, затты қалыпта түйінделген. Ақынның айтып отырғаны Құранның сөзіндей екені рас. Ал жан туралы арғы дәуір ғұламаларының еңбектеріне назар аударғанда, Абай айтқандай, тәннің жерге (топыраққа) оралатыны, жанның Жаратушыға оралатыны туралы таным желілері көзге түседі. «Мені» мен «менікінің» айрылғанын «Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес» [1, 225], - деген өлең жолдарында да терең мән бар. Оның тереңіне телміріп қарағанда, Абайдың ұсынып отырған пікірінің Платон, Аристотель, әл-Фараби, Ибн Сина қағидаларымен сабақтасып жатқаны белгілі болады. Платон өлім дегенді жанның тәннен ажырауы деп түсіндіреді [5, 22]. Абайдың пікірі де осы жайында, бірақ ақын жанның тәннен ажырауын өлім деп түсінгендерге сын айтады. Абайдың ақындық танымы бойынша, адамның «мені» - ақыл мен жан. Адамның адамдығы да ақыл мен жанда. Сондықтан «Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан» [1, 265]. Осы пікірге сүйеніп, Абай келесі бір тұжырымды негіздейді: : «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» [1, 225]. Адамның «мені», анықтап айтсақ, ақылы мен жаны өлмейді. «Өлді» деген түсінік ақыл мен жанға, «менге» лайықты емес. Бұл - Абайдың Платоннан, Аристотельден, әл-Фарабиден, Ибн Синадан бөлек, өзінше түйген поэтикалық ойы. Адамның адамдығын ақыл мен жаннан тауып, ақыл мен жанның өлмейтіні туралы түсініктен адамның өлмейтіні туралы ой түйю, содан келіп адамның «түп иесін көксемей болмайтынын», «оны ойламай өзге мақсаттың ақылға толмайтынын» ескерту адамзат тарихында, біздің білуімізше, Абайдың ғана қолынан келді.

Аристотель «Жан туралы» зерттеуінде өзіне дейінгі және өз тұсындағы данышпандардың ойларын сараптай келіп, жан туралы білімді білім біткеннің басына шығарады. Осы сарындағы ой Аристотельден Абайға дейін жасаған ғұламалардың, солардың ішінде түркі даналарының шығармаларында да көрініс тапқан. Олай болса, жан туралы білімді діни немесе ғылыми деп бөлектеу орынды бола алмайды. Жан мен тән туралы діни, азаматтық, жалпы адамзаттық білім мен Абайдың білдіріп отырған көзқарасы арасында алшақтық жоқ. Сондықтан Абайдың ақыл мен жан, жан мен тән жайындағы пікірлерінің төркінін бір жақты түсінуге және түсіндіруге болмайды. Біздіңше, ақынның жан мен тән туралы көзқарасы жалпы дүние жаратылғалы бері жинақталған жалпы ілім мен ғылымның құндылықтарына негізделген.

Сократ өлім дегенді жан мен тәннің екі айрылуы деп түсіндіреді. Жан мен тәннің тіршілікте істеген істері олар екі айрылғаннан кейін де сақталып қалады. Мысалы, жан тәннен бөлініп шыққаннан кейін, оның табиғи

болмысы айқара ашылып көрінеді: тіршілікте істеген әділетсіздігінен, қулығы мен сұмдығынан, зорлығы мен зомбылығынан, өтірігі мен өсегінен, құлқынқұмарлығы мен нәпсіқұмарлығынан түскен жаралардың орындары белдеу-белдеу болып көрініп тұрады [6, 370-371]. Платон дүниеден өткен адамдардың әдеттеріне, құлқына байланысты олардың жандары да түрлі кейіпке түсетінін Сократқа айтқызады. Тіршілікте тәннің дегеніне көнген, тәннің лас, былғаныш, кеселді тілектерін қанағаттандыру үшін қызмет еткен жанның өзі де ластанады, былғанады, кесел табады және тәннен ажырағаннан кейін де айналшақтап одан қара үзіп кете алмайды. Дүниеде «ар мен ұят ойланбай, тәнін асыраған», «ертеңі жоқ, бүгінге құмар болған» [1, 297], есепсіз ішіп-жеген, нәпсісін тыя алмаған адамдардың жандары тәндері жатқан мүрде маңында есектің, доңыздың және солар тектес жануарлардың кейпінде жүреді, ал тіршілікте әділетсіз, мансапқор, ұры-қары болғандардың жандары қасқыр, қаршыға, кезқұйрық секілді жыртқыш, қорқау хайуанаттар кейпін табады екен. Олардың жандары қиямет қайым күні тәндерімен қайта табысқанша осы күйде болатынға ұқсайды [5, 48]. Әл-Фарабидің пікірінше, мұндай адамдардың «жандары материяға байланған бойда қалады да, материядан арылып шығарлықтай дәрежеге көтеріліп жетілмейді, сөйтіп соңында материя опат болумен бірге олар да опат болады» [7, 141]. Абайдың «ертеңі жоқ» деп сипаттап отырған адамдары - осындай адамдар.

Әл-Фараби айтқан осы ой түрлі жазба ескерткіштер арқылы біздің заманымызға дейін жетті. Әбу Хамид Мұхаммед әл-Ғазали ат-Туси адамның табиғи мінездерін төрт түрге бөліп сипаттайды. Оның бірі малдың мінездері сипатында танылады: ішіп-жеу; ұйқтау; тұқымдану. Екінші түрі жыртқыш аңдардың тілектері, іс-әрекеттері сипатында көрінеді: жарып кету; қырып кету; алып кету; шауып кету; ішіп қою; жеп қою. Үшіншісі шайтанның тілектері сипатында ашылады: мен-мендік; аярлық; зұлымдық. Төртінші түрі Жаратқанның ұлы қасиеттерін ардақтайтын періштелердің қасиеттері түрінде белгілі болады [8]. Осындай ойларды Руми де терең толғаған. «Адамның тәні жыртқыштар өріп жүрген қалың жыныс іспетті, - дейді ол. – Біздің тәнімізде мыңдаған қасқырлар, мыңдаған доңыздар болады, бойымызда мыңдаған таза және лас, тамаша және оңбаған қасиеттер бар. Егерде осы қасиеттердің бірі үстемдік алатын болса, онда біз соның ырқында боламыз... Адам бірде шайтанға, бірде періштеге, енді бірде хайуанға айналады» [9, 1416-1426]. Әл-Жилани ‘әбд әл-Қадыр (1077 – 1166) адамзаттың төрт түрлі типін көрестеді: бірінші типтегі адамдарда жүрек те, тіл де болмайды; екінші типтегілерде тіл бар да, жүрек жоқ; үшінші типтегілерде жүрек бар да, тіл жоқ; төртінші типтегі адамдар Жаратушы сарайының ұлылары деуге лайықты. Жүрексіз, тілсіз жандардың Жаратқан үшін ешқандай мәні жоқ. Күнакар, ақымақ, өркөкірек-көркөкірек дегендер - осылар. Білімді жандардың оларға ақиқат жолын нұсқауы парыз. Әли Әбутәліпұлына пайғамбарымыз былай деген: «Егер сенің нұсқауың арқылы бір адамды Алла тағала ақиқат жолына түсірсе, онда бұл сен үшін күн астындағы игілік біткеннің бәрінен де игілікті». Тілі бар, жүрегі жоқ жандар ақылдың сөзін айтқанда, құстай сайрайды, ал сол

айтқанын орындауға келгенде, теріс айналады. Олар тілімен әділет жолына шақырғанмен, өздері әділеттен алыс тұрады. Тілінен май тамызған мұндай екіжүзділерден кісінің аулақ болғаны абзал. Әділет жолындағылар - жүрегі бар, тілі жоқ жандар. Дүниедегі бар жақсылық, бар игілік солармен бірге [10, 86-87]. Пайғамбардың: «Құдайға құлшылықтың он бөлімі бар, солардың тоғызы тілсіз орындалады» [10, 87], - деген сөзі осы топтағы жандардың мінезін білдіреді. Мінезі періштелердің қасиеттері іспеттілер хақында Пайғамбар: «Өзі білім тапқан, өзгеге де білім берген және білген жолынан таймаған жандар Жаратқанның жайындағы жайсандар болып табылады» [10, 87],- депті. Алла өзінің білім нұрын осылардың жүрегіне құйған және өзгелерге ашпаған құпияларын осыларға ғана ашқан деседі.

Абайдың шығармашылығында адам болам деген жанның асыл істерінің басы - білім табу, игілікті еңбек ету, тапқан білімін өзгеге де беру, өзі жеткен игілікке өзгелердің де жетуін тілеу. Сонымен қатар ақын: «Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде, Содан тапқан шын асыл, тастай көрме» [1, 267], - деп насихат береді. «Жүрегіңнің түбіне терең бойла» [1, 280], - дегенде де көздегені бар. Солардың мәні білу, адамның өзін-өзі тануы туралы ойға алып келеді. Кісінің өз парқын білуі ешбір жоғалмайтын түпкілікті білім болып табылады, ал ешбір жоғалмайтын түпкілікті білім дегеніміз – кәміл білім [11, 232]. Мұндай ұстаным Абайдың алдындағы әдебиет өкілдерінің бірінде де болмаған еді. Ақын осы тұрғысына сай өмірлік маңызы зор қағида ұсынады: а) түзу жолдағыларды шатастырмау; ә) қисық жолдағыларды түзету. Осы қағидасынан түзу жолдағыларды шатастырушы кісі және қисық жолдағыны түзетуші кісі туралы пікір түйеді. Бұл пікір образды түрде былай беріледі: «Жүз тура жолдағыларды шатастырған кісі бір қисық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін!» [3,175].

Адам атаның дүниеге келу тарихы тиісті әдебиеттерде баяндалған. Адам болмысының айрықша жаратылысы, адам өмірінің мәні жайын пайымдаған өткен дәуір ойшылдарының еңбектерінде де құнды ойлар айтылды. Шығыстан шыққан үш ғұлама, үш ұлы ұстаз Аристотельдің, әл-Фарабидің, Ибн Синаның осы саладағы ойларының тарихи және теориялық маңызы бүгінгі күнде де өте жоғары. Әл-Ғазали, әл-Жилани, Руми ұсынған пікірлердің негізі осы ғұламалардың ғылыми қағидаларында. Аристотельдің ілімі - әл-Фарабиге, әл-Фарабидың ілімі Ибн Синаға қандай ықпал етсе, Ибн Синаның идеялары оның өзінен кейінгі бірнеше ғасырдың мәдениет қайраткерлерінің көзқарасының қалыптасуына, дамуына сондай әсер етті. Бұл, өз кезегінде, парсы әдебиеті мен мәдениетінде әл-Ғазалиға (1058-1111) жол көрсетсе, ол әл-Жиланиға (1077-1166), Сухравардиға (1167 жылы өмірден өткен), Румиге (1207 – 1273) бағыт сілтеді. Жалаледдин Руми осы идеяны дамыта отырып, ақындық өнердің шырқау биігіне көтерілді. Ислам мәдениетінде Құран кәрім мен Пайғамбардың хадистерінен кейін айрықша үлкен сұранысқа Румидің даналық толғамдары ие болды [12, 9]. Парсы әдебиетінің ірі өкілдері Румидің «Маснави-йи Ма‘нави» поэмасын «парсы тіліндегі құрандай» көрді [13, 13]. Аристотельден бермен қарай үзілмей келе жатқан осы дәстүрлі қағидалар жүйесі Абай «ғұламаһи Дауани» деп атаған

Жалал ад-Дин Дауани (1426-27 – 1502-03), Ж. Баласағұн (XI), А. Йассауи (XII-XIII), А. Йүгінеки (XII-XIII), М. Хорезми (XIV), сондай-ақ Низами, Науаи, Әбдірахман Жәми, Сағди, Хафиз шығармашылығы арқылы жалғасады.

Аттары аталған ғұлама ақындардың ойларында үндес желілер көп. Негізгі қағидаларға келгенде, оларда бастапқы негіздің ортақ екендігі аңғарылады. Оның мәнісі адам өзінің ішіне өзі үңіліп, өзіне өзі зейін қойса, түрлі мінездерінің тегін, сырын білуге ұмтылып, соған тағат етсе, адамшылық осыдан басталады дегенге келіп саяды. Түрге келгенде, олардың бірінің сөзі нақты да затты болса, екіншісінің сөзі бейнелі, астарлы.

Шығармашылықтың өзекті ерекшеліктеріне келгенде, Абай бұлардың біріне де ұқсамайды: шығармашылық ойлауы дара; шығармашылық шеберлігі мінсіз; ақындық танымы терең; дүниеге көзқарасы биік. Абайдың шығармашылық тұрғысы бойынша, жаратылыс сырын танығысы келген, ақиқатты білгісі, әділетті сезгісі келген адамның баласы өзінің сыртқы бітімі мен ішкі болмысының екі түрлі нәрсе екеніне көз жеткізуі шарт. Адамның сыртқы бітімі - тән, ішкі болмысы - жан. Жан ұғымының аты қазаққа әуелден таныс. Шығыс халықтарының «нәпсі» (нафсы), «рух» деп жүргені, «діл» (жүрек) немесе «жан» дейтіні – бәрі, айналап келгенде, бір ұғымды, бір түсінікті білдіреді. Соған қарамастан жан туралы бір ауыз сөзбен анықтама беру қиын. Жанды от дегендер де, жылу дегендер де, қозғалыс, қозғалыс көзі дегендер де болды. Демокрит жан мен ақылды бір деп білді. Платон жаннан тыс ақылдың да, ақылдылықтың да болуы мүмкін еместігіне нұсқайды [4, 40]. Оның пікірінше, жан тәннен бұрын жаратылған және кемелдігі жағынан тәннен артық, тәннің қожасы һәм әміршісі - сол [4, 516]. Аристотель тәннің әміршісі һәм қожайыны жан екендігін айта отырып, жан аффектілерінің падишасы ақыл екендігі жайында пікір түйді [14, 384]. Жан дегеніміз, Аристотельдің анықтамасы бойынша, табиғи органикалық тәннің әуелгі (аяқталған) жүзеге асуы (энтелехия). Сондықтан, кендір мен оның бетіндегі суреттің бір екендігі туралы сұрақ қоюдың орынсыздығы сияқты, жан мен тәннің біртұтастығы туралы сұрақ қоюдың жөні жоқ... Аристотельдің ойы терең. Біз немен сезінсек, немен ойлансақ, немен өмір сүрсек, жан дегеніміздің сол екенін, ал оның материя да емес, субстрат та емес, әлдеқандай ұғым әрі форма екенін жазады ғұлама. Ұстаздың пікірінше, материя дегеніміз мүмкіншілік болса, форма - соның жүзеге асуы. Жаны барлар осы екі негізден тұрады. Бірақ жүзеге асушы тән емес, жан. Сондықтан адамның болмысында жанның тән бола алмайтыны, тәннен тыс та бола алмайтыны туралы айтушылар дұрыс айтады. Ақиқатында, жан тек білгілі бір тәнге ғана тән, бірақ тән емес. Осы ойларының негізінде Аристотель жан дегеніміздің жүзеге асуға мүмкіншілігі бардың жүзеге асуы және пайымдалуы екендігі туралы тұжырымға келеді [15, 309-315]. Ғұламаның «парасатты (ақылды) жан» және «парасатсыз (ақылсыз) жан» [14, 150-151, 252-253], жанның ақиқатты тану қабілеттері, қасиеттері (түйсіну, елестету, ойлау немесе түйсік, пікір, білім, ақыл) [14, 253], ақиқатты тану немесе теріске шығарудың бес түрлі жолы (өнер, ғылым, тәжірибе, даналық,

ақыл) жайлы қағидалары [14, 255] Абайдың жан мен тән туралы ойларының тегін тануға негіз болады. Әл-Фараби денелер мен акциденциялардың болмысына себепкер бастаманың алты сатысы барын көрсетіп, солардың ішінде әрекетшіл ақыл-парасаттың - үшінші сатыда, жанның төртінші сатыда тұратынын көрсетеді. Әрекетшіл ақыл-парасат тән емес, дене емес, тән де емес, дене де емес. Ал жан тән де, дене де болады, бірақ өзі тән, дене емес. Ғұлама «адал рух», «қасиетті рух» және басқа осындай атаулармен «әрекетшіл ақыл-парасатты» атағанды жөн көреді [7, 49]. Берілген сипаттамалардан жан мен тәннің арақатынасы, жанның қабілеттері, қасиеттері, «парасатты (ақылды) және парасатсыз (ақылсыз)» бөліктері, олардың әрқайсысының іштей бірнеше бөлікке бөлінетіні туралы мәліметтер алуға болады. Абайдың жан мен тән туралы ойлары осы қағидалармен тектес.

Абайдың жан мен тән туралы ойлары Платонның, Аристотельдің, әл-Фарабидің жоғарыдағы ойларымен тамырлас. Абай да жан мен ақылды екі бөліп қарайды: «Адам ұғылы екі нәрсебірлән: бірі - тән, бірі - жан» [3, 219]. «Ақыл мен жан - мен өзім» [1, 265], «малда да бар жан мен тән, ақыл, сезім болмаса» [1, 282],- дегенде, жан мен тәннің, ақыл мен сезімнің даралығына көңіл аударады. Бұл жанның тән бола алмайтыны, тәннен тыс та бола алмайтыны, ақиқатында, жан тек білгілі бір тәнге ғана тән, бірақ тән емес екендігі туралы Аристотель мен әл-Фарабидің қағидаларымен мейлінше сәйкес. Абайдың жан мен тән, адамның адами мәні, жүрек сыры, жан шындығы, ақыл жарығы жайындағы түсініктері мен қағидаларының түпкі негізі осы арнадан табылады. Сонымен қатар Абайдың жан мен тән және жан мен ақыл, сезім туралы ойларының жігіне назар аудару қажет. Абайдың пайымдауында құрамдас үш түрлі болмыстың өзара тұтасқан мынадай бірлігінің үлгісі көрініс береді: *тән↔жан↔ақыл мен сезім*. Тән - адам болмысының төменгі, материалдық негізі. Ол малда да бар. Ақыл мен сезім адамға тән. Ақыл - даналықтың, сезім - махаббаттың бастауы. Жан, бір жағынан, тәннің құмарына бұрылса, екінші жағынан, ақыл мен сезімнің сүйгеніне ұмтылады. Жан мен тән құмарлығының шегін білу, шамасын ұстау - ақылдың ісі.

Жоғарыда Платонның «Федон» атты еңбегінде жан мен тән, олардың арақатынасы, жанның тәннен ажырағаннан кейінгі жолы, хайуандар кейпін табуы жайында айтқан ойларына назар аудардық [5, 45-50]. Аристотель «Жан туралы» еңбегінде жан, белгілі бес сезім, ақыл болмысы айналасында іргелі зерттеу жүргізген. Ал «Риторикасында» адамдардың жас деңгейлеріне (жастық, жігіттік, қарттық), тегіне (текті), әлеуметтік жағдайларына (бай, би) қарай қалыптасатын мінез-құлықтарына сипаттама береді. Олардың қатарында Абай оң көрген қасиеттер де, теріс деп білген мінез-құлықтар да бар. «Никомах этикасы» атты еңбегінде Аристотель жанның қалпына сәйкес «хайуан сипатты» адамдар болатынын көрсетеді, адамның өмір салтын үш түрге бөледі де, оның төменгісін «хайуанша күнелту» деп сипаттайды [14, 193]. «Саясат» атты еңбегінде де ол жанның тәнге бағынышты күйіне осы бағытта баға береді [14, 385]. Ғұламаның басқалардан жасырып, Александр

Македонский үшін арнайы жазған «Құпиялардан құпия» атты еңбегінде айтылған ақыл сөздердің желісі де маңызды [16, 7]. Әл-Фараби «Бақыт жолын сілтеу» атты еңбегінде мынадай пікір айтады: «Ақыл-естің тілегенін жасауға парасаты және батылдығы жететін есті адамдар болады. Мұндай адамдарды біз әдетте, өзінің лайығынша, ерікті адам деп атаймыз, ал енді өз бойында осы екі қасиет жоқ адамдарды хайуан тәріздес адамдар деп атаймыз, ал тек ақыл-есі ғана жетіп, батылы бармайтындарды жаратылысынан құл адамдар дейміз» [7, 29]. Жан мен тәннің осы секілді мәселелері Фрэнсис Бэкон (1561-1626), Рене Декарт (1596-1650), Блез Паскаль (1623-1662), Бенедикт Спиноза (1632-1677) еңбектерінде сипатталды. Б. Паскаль адамның ұлылығын оның ойлау қабілетімен байланысты түсіндірді. Жан мен тәннің Бенедикт Спинозаның «Этика» және басқа еңбектерінде көрініс тапқан сырлары мен сипаттарында да терең мән бар. Абайдың тән сипаты, жан құмарлығы, ақыл мен сезім қасиеттері туралы әлеуметтік-этикалық ойлары, философиялық көзқарастары Батыс пен Шығыстың жоғарыда аттары аталған ойшылдарының қағидаларымен үндеседі және өз заманының болмысына лайықты негізделеді. Осы ойлардың маңызы Абай шығармаларының өзегінде жаңа мағынамен толысып, жаңаша жинақталады. Мысалы, Абайдың өз заманының адамдары туралы: «көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулықтың жоғынан азады» [3, 149],- деген пікірі аталған ғұламалардың ойларымен негіздес. Олар ақылдың тілегенін жасауға парасаты және ерік күші жететін немесе жетпейтін адамдар жайында айтса, Абай «ақылдының сөзін ұғып аларлық жүрегінде жігер, қайрат, байлаулық» бар немесе жоқ адамдар хақында айтады. Таным тектес, ой, пікір, тұжырым, баға мәнделес. Ал оларды негіздеудің, тұжырымдаудың жолдары басқаша.

Данышпандардың – Платонның, Аристотельдің, әл-Фарабидің, Ибн Синаның, Ф. Бэконның, Р. Декарттың, Б. Паскаль, Б. Спинозаның, Абайдың - белгілі бір құбылыс туралы көзқарастарының негізі тектес. Айырмашылық ойда, пікірде емес, сол ойды, пікірді негіздеудегі кемелдік деңгейлерінде, тәсілдер мен құралдардың ерекшеліктерінде. Егер ой айтудағы, пікір түюдегі кемелдік дегенімізді белгілі бір құбылыстың мәні туралы ойлардың суреттілігімен, айқындығымен, негізділігімен, көрнекілігімен сабақтас анықтайтын болсақ, Абай ақиқатты тану мен түсінудің бүгінгі деңгейінде осы қасиеттерімен дараланады.

Әл-Фараби «Азаматтық саясат» зерттеуінде, Аристотель айтқандай, «мал тәріздес», «жабайы аң тәріздес» және «жыртқыш хайуан тәріздес» [7, 149-150] адамдар табиғатын сипаттайды. Аристотель мен әл-Фарабидің осы ойлары мен Абайдың «Ақылға сәуле қонбаса, Хайуанша жүріп күнелтпек», «Көкіректе сәуле жоқ... Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық?» деуінің арасында алшақтық жоқ. Аристотель мен әл-Фарабидің «хайуан сипатты», «құл», «хайуан тәріздес», «мал тәріздес», «жабайы аң тәріздес» және «жыртқыш хайуан тәріздес» деп мінездеген адамдар мен Абай «хайуанша жүріп күнелтпек», «малдан неміз артық» деп сипаттаған адамдардың мінез-құлықтары арасында да сәйкестік бар. Абай:

«Адамшылықтың алды - махаббат, ғаделет сезім» [3, 225], - дейді. «Махаббатсыз, дүниедос» жандарды хайуанға қосуды дұрыс деп біледі [1, 154], адамның адамдығының негізі махаббат, сүю сезімінде екені туралы тұжырым жасайды.

Түрлі дәуірдің түрлі данышпандарының ой-пікірлері мен Құран аяттарында келтірілген «хайуандар тәрізді» [Құран 7:179; 47:12] адамдар хақындағы сипаттаулар арасында қарама-қайшылық жоқ. Әрине, бұл жерде осы қағидалар жүйесінің бастау көзін өмірдің шындығынан іздеген дұрыс. Ой, ұғым, түсінік, тұжырым, баға бірдей болса, оларға негіз болған шындық та біртектес екені анық. Кезінде Абай Сократтың, Платонның, Аристотельдің, Ксенефонттың, әл-Фарабидің, Ибн Синаның, Ф. Бэконның, Р. Декарттың, Б. Паскальдің, Б. Спинозаның ебектерімен таныс болмады деп айту ретсіз. Өйткені Абайдың дүниетанымында, ойлау табиғатында Сократтың, Платон мен Ксенефонттың, Аристотель мен әл-Фарабидің, Ибн Синаның, Ф. Бэконның, Р. Декарттың, Б. Паскальдің, Б. Спинозаның қағидаларымен де, әһли кітаптармен (Тәурат, Зәбүр, Библия, Құран) де үндесіп, үйлесіп жатқан мазмұн мен мән бар. Оның түпкі төркіні тектес, негіздес өмір құбылыстарын, ақиқат сырын тану мен бағалаудағы шынайылықта.

Дүниәуи тіршіліктің қызығы адамды Адам ата заманынан бері баурап келе жатқаны, оған «көп адамның бой алдырғаны», «аяғын көп шалдырғаны» Аристотель мен әл-Фарабидің де, Абайдың да шығармашылық еңбектеріне негіз болған шындық құбылыстардың қатарына жатады. Екінші жағынан, Абай қай заман, қай дәуір үшін де ортақ болып табылатын осы шындық құбылыстар туралы адамзат тарихының ұзақ жолында сұрыпталған, сараланған ойлардың жүйесімен таныс болған. Ақынның жан мен тән туралы қағидалары, ақындық танымы, азаматтық көзқарасы осы екі сала, екі арна құбылыстардың тұтастығына негізделеді.

Абай жан мен тән туралы өз заманы түбіне бойлап жете алмаған терең ойлардың жүйесін жасады. Ол ойлардың ғылыми маңызы мен мәні бүгінгі заман үшін де үлкен. Ақынның жан қуаттары, ақыл мен қайраттың (жігер, байлаулылық) «қосылуы» хақындағы тұжырымдарының антик дәуірден өзіне дейін жинақталған ойлар өзегімен қатар өрілуі оның әлеуметтік ойының кемелдігін, ғылыми танымының тереңдігін, ілімінің іргелілігін білдіреді.

ӘДЕБИЕТ

1. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. - Алматы, 1977.

2. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. - Алматы, 1994.

3. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Екінші том. - Алматы, 1977.

1.1.4. Платон. Сочинения в четырех томах // Под общей редакцией А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса; Пер. С древнегреч. Том III. - Часть I. - СПб, 2007.

1.1.5. Платон. Сочинения в четырех томах // Под общей редакцией А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса; Пер. С древнегреч. Том II. - СПб, 2007.

6. Платон. Сочинения в четырех томах / Под общей редакцией А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса; Пер. С древнегреч. Том I. - СПб, 2006.
7. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. - Алматы, 1975.
8. Аль-Газали, Абу Хамид. Наставление правителям. – М., 2008.
9. Руми, Джалал ад-дин, Мухаммад. Маснави-йи Ма‘нави («Поэма о скрытом смысле»). Четвертый дафтар (байты 1-3855) / Пер. с перс. – СПб., 2010.
10. Аль-Джилани ‘абд аль-Кадир. Раскрытие сокровитного: Собрание семидесяти восьми проповедей / Пер. с англ. – М., 2008.
11. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1973.
12. Джан Ш. Мевляна Джалаледдин Руми (Жизнь, личность, мысли) / Пер. с англ. – СПб., 2007.
13. Хисматуллин А. От редактора // Руми, Джалал ад-дин, Мухаммад. Маснави-йи Ма‘нави («Поэма о скрытом смысле»). Первый дафтар (байты 1-4003) / Пер. с перс. – СПб., 2007. – С.13-18.
14. Аристотель. Этика. Эстетика. Политика. – Минск, 2011.
15. Аристотель. Поэтика. Риторика. О душе / Пер. с древнегреч. В.Аппельрота, Н. Платоновой и П.Попова. - М., 2009.
16. Аристотель. Тайная тайных // Библиотека литературы Древней Руси. Том 9. – [http:// www.pushkinskiydom.ru](http://www.pushkinskiydom.ru)
16. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. - ХҮІ том. – Алматы, 1980.
17. Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер / Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С. - Алматы, 1989.
18. Роузентал Ф. Торжество знания / Пер. с англ. – М., 1978.
19. Руми, Джалал ад-дин, Мухаммад. Маснави-йи Ма‘нави («Поэма о скрытом смысле»). Второй дафтар (байты 1-3810) / Пер. с перс. – СПб., 2009.
20. Йассауи Қ.А. Хикмет жинақ: Даналық сыр. - Алматы, 1998.
21. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Т.2 / Сост., общ. ред. и вст. Статья Е.С.Лагутина, А.Л.Субботина. – М., 1972.

М.Мырзахметов

АБАЙДЫҢ ТОЛЫҚ АДАМ ІЛІМІ

Толық адам. Абайдағы мораль философиясына байланысты гуманистік ойдың өзекті бір желісі – көбінесе, *толық адам, жарым адам, толық инсаният, пенделіктің кәмәләттығы, кәмәләт газамат* деген өз заманы мен ортасына танымалы, бірақ қалың оқырман қауым үшін мағынасы бейтаныс сөздер мен ұғымдар маңына тіреледі. Бұл аталған термин сөздердің көбі Абайдың қарасөздерінде мол қолданылса да, олардың мағыналық тәркіні өлеңдерінде де жатады. Мысалы: «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі – Абайдың програмдық мән беріп жазған туындыларының бірі. Көп ой қорытылып айтылған осы өлеңде Абай «адам болам десеңіз» деген тезисінің негізінде *толық адам* жайлы даналық ойлары мен біршама танымының басты белгілерін атап өткендей болады. Дегенмен, Абайдың адам болу туралы ойларының желісі өлеңдерінен гөрі қарасөздерінде жүйелі де толығырақ таратылған. Ұлы ақын адам болудың алғы шарты неден басталады деген

сұраққа: «Қашан бала ғылым, білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады», – деп нақтылы жауап береді. Осы іспеттес адам болудың жолына түскен баланың дұрыс өсіп жетілуі, Абайдың аңғартуынша, үш түрлі себепке байланысты болмақ. Олар: нәсіліне, өскен ортасына, тәрбиесіне байланысты боп келмек. Баланың тербеліп өсер бесігі – оның элеуметтік ортасы. Сол ортадан бойына жұқтырған жақсылы-жаманды тәлім-тәрбиесі, алған үлгі-өнегесі – баланың мінез-құлқын, мұрат-мақсатын айқындауда елеулі мәнге ие болмақ.

Көбінесе, баланың адамшылық жолынан таюына надан орта, малға дос ата-ана, қиянатшыл туыстар жетегінде өскен: «...балалар талапқа да, ғылымға да, ұстазға да қиянатпен болады. Бұл қиянатшылдар *жарым адам*... Олардың адамшылығының кәмаләт таппағы қиынның қиыны», – деп қарайды. Жарым адам ұғымы Абайда, негізінен, ақыл мен қайратты ізгілік жолына жұмсамай, оларды үнемі зұлымдық, қиянатшыл ниетке қызмет еттіріп, амал-айланы сол жолда іске асырушы адамдар. Бұл жолдан арылудың, емделіп сауығудың бір-ақ амалы бар. Ол жол *ғылым, рахым, гаділетте* жатыр деп жөн сілтейді. Осы пікірге қарағанда, Абайдың танытуынша, *жарым адам* дегеніміз үш асыл сипаттың ең басты асыл қасиетін бойына дарыта алмай, ақыл мен қайратты зұлымдық жолына амал-айла ретінде жұмсайтындар болып шығады. Өйткені, олар:

Арсыз болмай атақ жоқ,
Алдамшы болмай бақ қайда? –

деп Абай таңбалаған қиянатшыл жолға түсіп кеткендер.

Жасында осындай арсыз, алдамшы ортадан залалды үлгі-өнеге көрген бала өсе келе бойына біткен ақыл мен қайрат сияқты қуатты құралды қиянатшыл залалды жолға жұмсамай тұра алмайды. Мұны халық ұғымымен айтсақ, «ұяда нені көрсе, ұшқанда соны іледінің» керіне келеді.

Абай 38-қарасөзінде Алланың бойындағы сегіз сипатты: өмір ғылым, күдірет, көру, есіту, қалау, болдыру, сөзді оның бойындағы кәмаләттанудың көрінісі ретінде атап етеді. Осы сипаттардың жиынтығын *кәмаләт газамат* деп атайды. Кәмаләт газамат ұғымын өз еңбектерінде әл-Фарабидің өзі: «Біріншіні алатын болсақ... оның тіршілігі кәміл және болмысында басқаның бәрінен озық. Одан кәміл жетілген еш нәрсе жоқ», – деп көрсетеді.

Абайдың айтуынша, осы сегіз сипаттың кемелденіп толыққан жиынтығы ретіндегі *кәмаләт газаматтың* ұшқындары аз да болса, оның пенделерінің бойында да болуы керек сипаттар. Абай сегіз сипаттың ішінен ғылым мен күдірет деп аталатын екі ең басты сипатты қосып жіберіп, бір ғана *ғылым* ұғымында алады. Сөйтіп: «Ғылым – Алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр», – деп, ғылымға ғашықтықты, құмарлықты шын адамдық қасиет ретінде танытады. Тыңдаушыларын құдайды сыйласаң, ғылымды да сыйлауың керек деп нандырғысы келеді. Осы себепті Абай *кәмаләт газаматтағы* сегіз сипаттың ішінен жалғыз ғана *ғылымды* даралап, бөлектеп алады да, оған өз тарапынан нақлия, ғақлия

дәлелдерге сүйеніп, *рахым* мен *әділет* деген екі сипатты тағы да қосады. Осы әрекетінің өзімен-ақ Абай дін шеңберінің ауқымынан шығандап та кетеді. Өйткені, тағриф бойынша, ғылым, құдірет қана Алланың басты сипатына жатады да, калған алтауының бәрі де шарх қана, яғни басты сипатқа түсіндірме ретіндегі екінші дәрежелі сипаттар. Ал Абай осы ең басты сипат дәрежесіне тең етіп рахым мен әділетті қоса ендіреді. Әрі оларға гуманистік астар береді. Осы пікірін дәлелді де нанымды етіп көрсету үшін, *жәуанмәртліктегі* сипаттармен байланыстыра қарайды. Жәуанмәртлік орта ғасырларда Тұран, Иран жерінде таралған гуманизм жолындағы этикалық бағыт болатын.

Абай *кәмаләт газаматтағы* ең басты сипат ғылым мен құдіретті жәуанмәртліктегі сипаттармен бірлікте алады да: «Енді біздің бастағы тағриф бойынша, құдай тағала ғылымды, рахымды, ғадәлатты, құдіретті еді. Сенде бұл ғылым, рахым, ғадәлат [сияқты] үш сипат бірлан сипаттанбақ... һәм толық инсаниятың бар болады», – деп, осы аталып отырған үш сипатты ыждағатпен ізденіп, әрекеттеніп бойына дарытқандар ғана толық адам санатына қосылады деп ой қорытады.

Абайдың «Әуеде бір суық мұз – ақыл зерек», «Кейде есер көңлі құрғырың», «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа», «Алла деген сөз жеңіл», «Менің сырым, жігіттер, емес оңай», «Жүректе көп қазына бар бәрі қызық», «Әсемпаз болма әрнеге», «Адамның кейбір кездері», әсіресе, 17-қарасөзде ақыл, қайрат, жүрек, рахым, әділет жайлы ой толғаныстарының бір ұшы толық адам туралы пікірлерімен іштей тұтасып жатқан түбірлі ұғымдар. Жоғарыда аталып өткен шығармаларында Абай ғылым атынан жүректің культін көтере танытқанда, шешуші орынды рахым-шафағат, мейір-махаббат, әділеттің қайнар көзі ретіндегі жүрекпен ұштастырып отыратын ойларында аталған пікір төркіні мен мұндалап тұрады.

Толық адам (толық инсаният) – дегеніміз Абайдың танытуында, әрбір адам ақылымен, білімімен, мал-дәулетімен біреулерге әділет, шафағатымен жақсылық жасау немесе ақыл, қайратты жүректің қалауымен жүргізіп, оларды тек ізгілікті істерге қызмет еттіру жолы боп шығады. Кімде-кім осы: «...жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты ол ...*толық адам* делінеді», – деп, ең басты ой байламын жасайды. Бұл пікірлерінің негізгі желілері Абайдың бүкіл ағартушылық-гуманистік көзқарасынан туындап, шығар көзін жоғарыда таратылған адамдық үш сипаттан тартады. Бұл бүкіл ақын шығармаларының бойына жылылық беріп, таралып жатқан толық адам жайлы ойларымен терең түрде сабақтасып жатады.

Абай толық адам жайлы танымын тіпті адам образын жасау арқылы беруді де ұмытпаған. Бұл әрекеті, әсіресе, көп үміт күткен баласы Әбдірахман жөніндегі арнау өлеңдері мен хакімдер жайлы пікірінен де көрінеді. Мысалы, ғылым, рахым, әділет сияқты үш қастерлі сипатты меңгерген жастың үлгі-өнегесі ретіндегі ойын «Жаңа жылдың басшысы – ол» деп бағалайтын Әбдірахман образы арқылы көрсеткісі келеді:

Ғылымға ойы зеректі...

Ғылым оқып білгенше,
Тыным, тыныштық таппапты, –

деп қазақ даласы сусындап отырған ғылым-білімді меңгеруге ұмтылған жастың әрекет үстіндегі тұлғасын көз алдымызға келтіреді. Немесе *рахым, әділет* іспеттес адамшылық қасиетті бойына ұялатқан Әбдірахманды:

Тура сөзді жақтаған,
Бала айтса да хақ сөзді
Бұрылмастан тоқтаған, –

деп, шыншыл, әділетшіл мінезін сүйсіне жырлайды. Әбдірахман бойынан ғылымды, әділетті сипаттарды көріп қана қоймай, сол қасиетіне жарастықты мейір-махаббат, рахым-шафағаттың қоса өрілгенін:

Аямаған ғаріптен
Қолдан келген көмекті.
Бөтен көзден көрсе жас
Ойнаймын деп күлдіріп...
Дүниеге көңлі жоқ,
Ағайынға бауырмал, –

болу жолына түскен толық адам тұлғасына тән қасиеттердің тұтас қамтылғанын аңғарамыз.

Абайдың *толық адам мен пенделіктің кәмаләттығы* туралы қарама-қарсы екі бағыттағы, келісімсіз, табиғаты жат екі жолдың қайшылығы туралы ойларында да терең мағыналы таным жатыр. Өйткені, жәуанмәртлікке тән үш сипатқа ғашық болмақты әулие-әнбиялар, пайғамбарлар үйретті. Бірақ олар «Ухрауи (ақыреттік, о дүниелік) пайдасын ғана күзетті», – деп, олар пенделіктің кәмаләттығы деген о дүниелік жолды мақсат тұтқан суфизм бағытын ашып көрсетеді.

Пенделіктің кәмаләттығы – дегеніміз Абай танытуында, бүгінгі, өмірден қол үзіп, о дүниелік жалған жолға түскен, қоғам мен адам тіршілігіне пайдасыз, ғұмырсыз үміті үзілгендердің жолы. Бұл Абай шығармаларында тілге алынатын иманигүл ұғымындағы екінші сүю, яғни «Сенде сүй ол Алланы жаннан тәтті» деген танымға кеп тіреледі. Мұны Имам Ғазалидің сөзімен айтсақ: «адамның бақыты құдайды танып, оған пенделік етуде», – дейтін әйгілі сарынға әкеп соғады.

Бұл іспеттес пенделіктің кәмаләттығына бағыттайтын тақуалық жолды Абай ұсынбайды, қайта ол жолды қатерлі, ғұмырсыз өлі жол деп білгендіктен: «пенделіктің кәмаләты әулиелік бірлан болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып һу деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді... Олай болғанда ол жұртта ғұмыр жоқ болса

керек», – деп, діни әдебиетте ғасырлар бойы дәріптеліп келген *пенделіктің кәмәләттығы* деген діни моральды батыл теріске шығарады.

Пенделіктің кәмәләттығын дәріптеп келген жолға Абай *камилһинсани* (толық адам) жолын ұстанған хакімдерді қарсы қояды. Өйткені: «Бұлардың ісінің көбі – дүние ісі», – деп адамшылықтың басты белгілерін хакімдер жолынан табады.

Абай толық адам, жарым адам, толық инсаният, пенделіктің кәмәләттығы, кәмәләт ғазамат жайлы қазіргі оқырман ұғымына бейтаныс аса күрделі ойлар желісін кейде діни ұғымдармен ұштастыра қарағандай әсерде қалдыратыны бар. Осы ерекшелікті өз заманындағы тыңдаушыларының ұғымына сіндіре отырып, мораль философиясы негізіндегі гуманистік мұрат-мақсаттарын таратуға ұмтылған Абай әрекетін Мұхтар Әуезов: «...ашық, айқын діншілдік үгіт сияқтанып басталған сөз ақынның өз ұғымындағы үлкен моральдық философияның тәрбиелік талаптарына кеп қосылады... Ендеше бұл сөздің де түп мазмұн мақсаты адамды жақсы етіп шығаратын қасиет-сипаттарды жеткізе түсу», – деп, көп нәрсенің өзекті желісін қолыңа ұстатқандай бағыт-бағдар береді. Толық адам ұғымына М. Әуезов балама сөз ретінде «нравственная личность» деген сөз оралымын қолданып отырады. Толық адам жайлы Абай ойларының төркіндерін осы тұрғыдан нақтылы танып білмейінше, ұлы ақын шығармаларын терең бойлап түсінудің өзі екі талай.

Абайдың 38 қара сөзінде бір-ақ рет қолданысқа түскен «толық адам» сөзіне мен «Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары» деген докторлық диссертацияға даярлық үстінде мән бере бастадым. Бірақ, «толық адам» сөзінің тереңде жатқан мән-мағынасын ойдағыдай біле алмадым. Диссертацияның бір тарауы «Абайдың шығысқа қатысы Мұхтар Әуезов зерттеуінде» деп аталатын. Осы тарауды жазу үстінде Абайдың толық адам іліміне назар аудара бастадым. Бірақ бұл ілімнің шығу тарихы мен пайда болу себептеріне көпке дейін дендей алмай жүйесін танып-білуге уақыт қажет болды. Зерттеу үстінде жиған-терген ойларым «Ақиқат» журналының 2018 жылғы № 5-ші санында жарияладым. Осы мақала негізінде толық адам ілімінің әлемдік деңгейдегі пайда болу көздері мен дәстүрлік даму жолы анықталды. Осы себепті М.Әуезовтің архивін бастан-аяқ түгел қарап шықтым. Мақсатым – кемеңгер ғалымның Абай мұрасының шығысқа қатысы жайлы қағаз бетіне түскен ой-пікірлеріндегі ой желісін, танымын толық танып білуге ұмтылдым. Орыс тілінде жазылған еңбектерінде «Нравственная личность» деген сөзге мән бере қарадым. Бұл сөздің толық адам сөзі екендігіне көзім жете түсті. Толық адам ұғымы діни рухани әлеммен тікелей байланыста жатуы себепті М. Әуезовтің бұл салаға баруға, өз пікірін ашық айтуы мүмкін емес заман еді ғой. Абайдың жәуанміртлік іліміне қарым-қатынасын зерттеу кезінде «толық адам» ілімі өзіндік жүйесі бар дербес таным екеніне көзім жете түсті де, баспасөзде алғаш рет жариялап, ғылыми айналымға түсірдім. Толық адам ілімі жайлы ары қарай ұзақ уақыт ізденіп зерттеуім мені толық адам ілімінің тірегіне айналған Абайдың: 1) жүрек күлті; 2) Хауас; 3) Жәуанмәртлік; 4) Иманигүл деп аталатын терең ғылыми

мәні бар шындықтарды танып, біліп барып айтқан көрегендік сыншыл ой танымы болғанына көзіміз жете түсті.

У.Қалижанов

АБАЙ ІЛІМІ

Ұлы Абай ілімі қанша уақыт өтсе де, қандай қоғамдық формациялар өзгерсе де, өзінің ғасырдан-ғасырға жалғасатын даналық құндылығын жоймақ емес. Өйткені Абай өзінің алдындағы Шығыс пен Батыс, Еуропа ойшылдарының еңбектерін зерделеді. Өз уақытынан асып туған бірегей тұлға ретінде жинақталған ой жүйені ұлт кәдесіне жаратуды мақсат етті. Сондықтан да ол ғақлия яғни қара сөздерге өзін мазалап жүрген ой иірімдерін жинақтады. Бұл кейінгі ұрпаққа даналық, білімділік мәйегін ашты. Сан салалы ой тізбектері әдебиетшілерді, тілшілерді, философтарды, экономистерді, тарихшыларды, сондай-ақ саяси-қоғамдық қозғалыстар жетекшілерін, Алаш көсемдерін қызықтырды. Мұның құдіреті не? Бұл жансебіл көңілдің жүрек түбіндегі дабылы ма? Әрине, Абай сынды ақын қоршаған ортаға, қазақ өміріне бей-жай қарай алмайды. Ол қазақ даласының биігінен жан-жағына көз салады. Өркениетті, білімі мен ғылымы озған елдің тұрмысын зерделейді. Замананың көшіне сыймайды. Өз қазанында қайнаған қазақы тұрмыстың болымсыз, толымсыз жағдайы мазалайды, мазалап қана қоймайды, жүрегін сыздатады, сыздағты деу аздық етер, жанартаудай ашындырады, қапаландырады. Осы толғақ жанын қысады. Қайтпек керек? Яғни өз жанын жегідей жеген өмір шындығын, заман шындығын айтпак керек. Ой қуалайды, кемерінен асып-жығылып жатқан жансебіл көңілдің шерін шығару қажет. Біраз жасқа келдік деп, алысып, жұлысып, айтысып, тартысып өткен күндердің не сабағы бар?! Абайдың Бірінші қара сөзіне жүгінелік:

«Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің бәрінің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз?» [1, 6].

Иә, Шекспир «Быть или не быть?» деген. Ал А.Чернышевский «Что делать?» деген сұраққа жауап іздеді. Ал Абай ше? Ол да сан тарам ойларға берілді, бірін тапты, бірін жоғалтты, бірінен көңілі қалды. Бірақ жауап іздеу қашанда ешкімге оңай соқпаған. Абайға да... «Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өскен» адам мың ойланып, мың толғанды. Азапты ой шырмауықтай қысып, жан алқымға алды. Және оның жауабын іздеу Абай ілімінің орнығуына әкелді. Осылай «толық адам» концепті өмірге келді. Яғни жалғыз адам алысады, жол көрсетеді. Бірақ оны іліп алып дамытатын қоғам бар ма? Ақын күйзелісі осыны меңзейді. «Мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма» деп запыран атты ақын баба.

«Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ.

Білгеніңді кімге үйретерсің, білмегеніңді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі – бір тез қартайтатұғын күйік» [1, 6].

Сонда не істеу керек? Софылық жол керек пе? «...тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық!» [1, 6].

Бұл дана адамның жүрекжарды сөзі. Әлі де ескірмеген сөз. Қазақстан бүгін де Абай айтқан сан салалы сұрақтарға жауап іздеп келеді. Сондықтан да Елбасы, Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» [2, 1], - деп жазды. Бұл – ұлы Абайдан бастау алған Елбасының бағдар жолы. Оны ұғатын жүрек, көретін көз керек.

Иә, Абай «өз сөзім өзімдікі» деп заманына болашағына сыр ақтарады. Соны аршып алып, ұлт мұратына жұмсау керек. Абай ілімі осылай дейді, Абай ілімі осыны меңзейді.

Екінші сөз

Өз ұлтыңды сүю оны құр асыра мақтауды қажет етпейді. Сондықтан да Абай қара сөздерін бұра тартып, «өз ұлтын жамандаған» деген әлдебір сөздер айтылып та, жазылып та жүр. бірақ ұлтқа жол сілтеу, қалай қарай жүру керектігін көрсету үшін адамның өз бойындағы кемшілігін түзеуі хақ. Сол себепті Абай ащы болса да алмас қылыштай ұлт кемшілігін кесіп түседі, қамшымен осып түседі. Жалған намыс жарға жығады. Өз мінін көре алмаған халықтың болашағы бұлыңғыр. «Жығылып жатып, сүрінгенге күлудің» кебі бұл. Арқадан қамыс әкетіп үйінің төбесін жабатын тәжіктігі дұрыс па, әлде осыны келемеж тұтып «шүлдіреген тәжік» деп миығынан күлген қазақтікі дұрыс па?

«Ноғай дегенше, ноқай десеңші» деп күлген қазақтікі дұрыс па, әлде солдат болып, «башалшік» (бакалейщик – У.Қ.) болып сауда жасаған ноғайдікі дұрыс па?!

«Орыс ойына келгенін қылады» деген... не айтса соған нанады» [1, 7] деп сақ-сақ күлген дұрыс па, әлде ілімі мен білімін қатар өрбітіп, өзге ұлтты малайдай жұмсаған орыстікі дұрыс па?!

Абай осыны ой елегінен, өмір тезінен өткізеді. Содан ой түйеді. «Сарттың екпеген егіні жоқ, саудагердің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. ...Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі соларда. Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда» [1, 7].

Иә, Абай шындықты жайып салды. «Орысқа айтар сөз де жоқ, біз құлы, күні құрлы да жоқпыз» [1, 7]. Сонда кім кімге күледі? Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда? Осындай шындықты айтқан Абайға қалай мін тағуға болады? Ол тамыршыдай қазақтың өз кеселінің, өз ауруының мәнін ашып, өзі сақтандырып тұрған жоқ па? Ф.Тютчев «Умом Россию не понять» десе, М.Лермонтов «Прощай немытая Россия» деген. Ол үшін орыстар өз ұлтының ұлы ақындарын табалаған емес. «Пушкиннен анау артық, мынау артық» деп тепсінген емес. Пушкин орыстар үшін құдірет, ал қазақтың Абайды тепсінуі – қасірет!

Үшінші сөз

Абай – ұлттық паспортымыз ғана емес, ұлттық кодымыз. Ол – өз ұлтының озық ойлы данышпан тұлғасы. Ақындықтан бөлек, бірде ғаклия, бірде қара сөз деп айтылып жүрген дана сөздері, ұлттық философиялық ілімнің асыл бұлағы, қайнар көзі. Ол өз бойына тек қазақ халқының ғана емес шығыс пен батыстың, европаның озық ойынан синтезделген екшелген, сарапталған білімі.

Абай өз ұлтының мінін, кейбір табиғатын сынау арқылы ұлтты түзеудің жолын іздейді. Бәз біреулер Абай өз ұлтының, өз халқының мінін жұртқа жайған дегендей де пікір айтқанын білеміз. Бірақ шындығына келгенде, Абай өзі жинақтаған ілім-білімді халқын түзеу үшін, өзге елдердің қатарында болу үшін «не істеу керек?» деген сауалдарға жауап іздейді. Ұлы данышпанның 3-ші қара сөзіне аз ғана зер салып көрейікші.

«Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, өздерінің жалқау болатының себебі не?», [1, 8], – деп сұрақ қояды да соған жауап іздейді. Жоғарыда айтылған мысал әлі күнге сол күйінде тұр. Алысқа бармай-ақ өткен ғасырдағы репрессия жылдарын алайық. Бірін-бірі көрсеткен, домалақ арыздардың есебінен Алаш арыстары мен 80 мың интеллигенция өкілдері атылып кетті. Тіпті ашаршылық, колхоздастыру кезіндегі жайлардың да саяси ғана емес, экономикалық астарлы жағдаятын қайда қоямыз?! Кімнен жасырамыз? Тіпті ВКБ-ның XVIII съезінде Украинадан кейін көп қырылған қазақ халқы екені мойындалған болатын.

Мұның себеп-салдары неде? Абай бабамыз мұны былай түсіндіреді:

«Әрбір жалқау кісі – қорқақ, мақтанғыш келеді.

«Әрбір мақтаншақ – қорқақ, ақылсыз, надан келеді, әрбір ақылсыз – надан, арсыз келеді, әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады» [1, 8]. Міне, бұл бүкіл ұлтқа күл шашу емес, бұл ұлттың арасында осындай мінез-құлық бар екенін айта отырып, ұлтты тезге салу мақсаты тұр.

Оны қалай түзеуге болады? Ол үшін Абай малды көбейту қамын емес, егін, сауда, өнер, ғылым секілді нәрселерге ұмтылу қажеттігін ескертеді.

Міне, Алаш көсемдері, Ұлы Абай ілімінен нәр алған, оны ұлттық идеологиясының нысаны етіп алады. Сондықтан Алаш идеясы ұлы Абайдан басталғаны анық.

Абай жазады: «Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік

«шапты, талады» деген әртүрлі уголовный іс көрсетіп, арыз береді» [1, 9]. Міне, осы қазақы кесел жойылып бітгі ме? Жоқ.

Ұлы Абай үшінші қара сөзінде болыс болып сайланған адамдардың күнін қалай өткізетінін жіпке тізіп береді: «бірінші жыл бұлғаңдығымен өтеді. Екінші жыл кандидатпен аңдысып күні өтеді. Үшінші жыл тағы болыс қаларға жол іздеумен күні өтеді» [1, 9].

Абай болыс білімді адам болу тиіс деген ойды алға тартады. Орысша білім алған кісі болса, халыққа пайдалы болар еді деп ой түйеді. Өйткені ғибратты жол және адам бақыты еңбекте екенін түсіндіреді. «Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратына сүйеніп, еңбегінді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» [1, 9], - дейді данышпан бабамыз. Бұл бүгінгі күнің де басты бағыты екенін өмір көрсетіп отыр. Сондықтан да Абай ілімі ешқашан ескірмейді. Ол біздің әрбіріміздің жүрегімізде шамшырақ болып жануы тиіс.

Төртінші сөз

Өмірдің мәні Абай үшін бос өткен уақыт та, арзан күлкімен өтер жылдар да емес. Ойсыз, арсыз, мәнсіз күлкі мас адамның кейпін көз алдыға әкеледі. Ғафилдік, яғни ойсыз өмір сүретін адамдардың бұл дүниеде де, ақыретте де жаны жай таппақ емес.

Ұқыптылық, әр нәрсені пайымдап, үйлестіріп, мың ойланып, мың толғанып шешетін адамның тірлігі оңды, өмірі мәнді. Демек ол адамның өмірі бақытты, соңы кенішті.

Уайым-қайғысыз өмір бола ма? Әрине, жоқ. «Жатқанға жан жуымас» деген осындай өмір тәжірбиесінен алынса керек. Сондықтан да Абай еңбек етуді, қарекет жасауды жөн деп біледі.

Біреуді табалап күлме. Оның қамсыз қаракетіне күйін, ызаланып күл. Жақсылықты танып күл. Одан рахат аласың, ғибрат аласың. Ғибратты адам салиқалы адам. Ол өз кемшілігін өзі түзей алады. бұл бос масаттауды тоқтатады, өтірік, бояма күлкіден сақтан. «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі» [1, 11]. Абай қысқа ғана ғұмырды босқа, «жарамсыз қылықпен» құр өткізуге қарсы. Міне, осындай тығырықтан шығаратын жол бар ма? Абай ақын бар дейді. Ол үшін... «әуелі Құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп» еңбек ету қажет. Сонда қара жер ииді, еңбегіңнің зейнетін көресің. Көз сүзіп, тіленіп өмір сүру ит өмірмен пара-пар. Міне, Абай жай ғана ой айтпайды. Ол өз заманының, болашақ дәуірінің жастарына тығырықтан шығатын жолды нұсқайды. Еңбек ету, өмірден өз орныңды табу – адамдық жол. Сонда берекелі өмір сүресің. Осы принцип кез келген қоғамның алдында тұрған міндеттерді айқындайды. Бүгінгі заманға жүгінелік. Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев: «...Абайдың аты жаңаша асқақтап, халқымыздың мәртебе-мерейі жаңа биікке көтерілумен келеді.

...Бір кезде абзал ақынымыздың асыл мұрасының таптық идеология табанында тапталып қалмай, жаңа ұрпақтармен бірге жасайтын мәңгілік құбылысқа айналғанына қуандық.

...Абайды Абай қылған қилы тарихтың қырық қатпар шындығы қазіргі заманалық құбылыстармен тікелей жалғасып жатыр.

Абай ...ғаламат тәуекелге бара алған ерекше парасат пен ерекше рух иесі.

...Халқына жаны шындап ашитын қайраткер орға жығатын емес, өрге бастайтын жол сілтейді.

...Абай қазақтың суырып салма поэзиясын шын мәніндегі реалистік жазба поэзияға айналдырушы...

...Өміршілдік – Абай дүниетанымының ең терең және етене қабаттары еді.

...Абай әлемі бізді жеті түнде адастырмас Темірқазық іспетті.

...Абай армандары – тек бір ғана ұлт ұстанатын мұраттар емес, күллі адамзат ұстанатын мұраттар...»

Демек, Абай ілімі бүгін де қажет, ертең де қажет бола береді. Ілімі тозбайды, ілім оздырады.

Бесінші сөз

Өз ұлтының кем-кетігін түгендеу үшін өз халқыңның жақсы мен жаман әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін білу керек. Сондықтан да ауырдың үсті, жеңілдің астымен жүріп мал таппақ болған әдеттен арылу қажет. Абай сондай ойсыз, жетесіздікке жетелейтін мақал-мәтелдерді ұлт үшін кесел деп біледі. Басқасын былай қойғанда «қарның ашса – қаралы үйге шап» деген сияқты мақалдың адам табиғатына жанаспайтынын сынайды. Яғни орынсыз жасалған мақалдарды перде етіп өмір сүруге болмайды. Мал табу үшін «ұрлық, қулық-сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылып жүріп, мал тапса, жазалы демесек керек екен» [1, 12].

Абай «тозақтан да қорықпайтын» осындай қазақы өмірден қорқады. Одан сақтандырады. Издеген еліміз сол ма» деп күйінеді.

Ұлы ақын феодалдық-патриархалдық қазақ қоғамының жай-күйіне мазаланады. Ел не болып барады? Қайда бара жатыр? Осы ойлар ойшыл жүректі тілгілейді. Қолдан келер қайран болмаған соң оны зерттеп айығар жолды іздейді. «Әйтеуір бір жаңа заман келер, сол заманда қазақ қандай болуы керек» деген ой көңіл күйігін сиямен сауыт алып, ақ қағазға түсіруге мәжбүрледі. Сол қазақ қандай өзгеріске түсті? Ойланарлық-ақ нәрсе. Етектегі басы төрге шыққан қазақтың бойында атам заманнан қалыптасқан жаман үрдістер әлі де көрініп тұр. Дүние үшін әке баласын, бала әкесін өлтіреді. Бір-бірін сотқа сүйреп жүрген ағайындылар, бірге туғандар аз ба? Сондықтан Абай ілімі ешқашан ескірмейді. Ұлт Абайды жатқа біліп, содан ғибрат алса ғана өркениетке жетпек. Абай ілімі – өркениет ілімі. Ұмытпайық!

Алтыншы сөз

Ұлы Абай қазақтың көп мақалдарын сын тезіне алып отырады. Өйткені ол мақалдар қазақтың түзелуіне емес, керісінше жалқау, өмірге бейімсіз болуына жетелейді. Алтыншы қара сөзде Абай «Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік» деген мақалды зерделейді. Бір қарағанда осы мақалдан ешқандай кемшілік таба алмайсың. Дұрыс секілді. Тіпті бөтен ой да миыңа кірмейді. Ал Абай осы мақалды егжей-тегжейлі түсіндіреді. Бастапқы ойың өзгеріп сала береді. «Бірлік» деген ұғым қазақ үшін «ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ» болса деген ұғымға жақын. Яғни Абай үшін «бірлік –

ақылға, бірлік малға бірлік емес». Сонда не? Ұлы Абай бірлік деген сөзден қазақ қандай түйсік алу керектігін түсіндіреді. Яғни, бірлік малға сатылмауы керек. Ағайын бір-бірінен алмаса сол бірлік. Парақорлықтан сақтандырады ұлы Абай. Сонда «әркім несібесін құдайдан тілейді. Олай болмаса қазақ құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді» [1, 12]. Бұдан сақтанған жөн екенін меңзейді.

«Бірыс алды – тірлік» дегенді Абай басқаша түсінеді. Мұны пәлсапалық деңгейде қарастырады. Жанын қорғалаған, жаудан қашқан, еңбектенуден, қызмет етуден қашқан адам да тірлік бола ма? Еріншектікті бойға сіңдіріп алған адамның тірлігі өнбейді.

Осыларды талдай келе Абай «көкірегі, көңілі тірі болса» сол тірлік дейді. Абай ілімі басқаша. Адал еңбек, ерінбеу сені мүддеңе жеткізеді. Оны бір шумақ өлеңмен өрнектейді:

«Кеселді жалқау, қылжақбас,
Әзір тамақ, әзір ас.
Сыртың – пысық, ішің – нас,
Артын ойлап ұялмас» [1, 13].

Дәл осындай психологиядағы адамды қалай тірі деп айтуға болады? Бұл өлімнен де күшті. Сондықтан да әр адамның жүрегінде осындай кеселден арылу мақсаты тұруы керек. Сонда адам мұратына жетеді.

Көкірегі ояу, жүрегі ашық адам ұлы Абай сөзін ұғынса, өмір де өзгереді, қоғам да өзгереді. Бұл сөздер бүгінгі қазаққа да, жүрекке де қажетті, имандылыққа да қажетті ұғымдар.

Жетінші сөз

Адам жаны мен тәні болмыстың ішкі бірлігін көрсетеді. Бірақ қалай бала күнгі білмекке құмарлық пен өскендегі адам психологиясындағы өзгерістердің қазақ руханиятындағы орны қандай?! Міне, осы сауалдар Абай қара сөзінің жетінші ғақлиясының негізін құрайды.

Сонымен, ұлы Абай анадан туған баланың екі түрлі мінезіне назар аудартады. Бір бала «ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады». Ол баланың өмірі бұлыңғыр. Олар тән құмарлығының аясынан шыға алмайды. Демек, «өзі өспейді, қуат таппайды» [1, 13]. Екінші бала өзгеше. Ол білуге құмартады, бәрін байқап, бәрін көріп, бәрін ұстап, дәмін татып, қоршаған ортадағы құбылыстарға «ол немене?», «бұл немене?» деп немесе «ол неге өйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп бәрін білгісі, бәрін ұққысы келеді [1, 13]. бұл – жан құмарлығынан бастау алатын қасиет.

Қазақтың бойындағы екі мінезді салыстыра отырып, Абай философиялық тоқтамға келеді. Бізге керегі хайуан жаны емес, ештеңені ойламайтын, ештеңені ұқпайтын, тек тамақ қана оның көздегені, ал адам жаны өзгеше. Ол білім, ғылым жолы, еңбек жолы. Яғни «тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса керек еді» [1, 14].

Бірақ балалық білмекке құмарлықты өмір трансформацияға ұшыратты. Сол кешегі білмекке құмарлық, өмір сынына шыдай алмай морт сынды. Абай: «жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық, жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен.

Ержеткен соң, күш енген соң оған билетпедік» [1, 14].

Осы тұста ұлы Абай психологиялық кескін-келбет жасайды. надандықты, қараңғылықты шенейді. Ашық айтады, ұлтына жаны ауырып айтады. Білімді жол – қазақ жолы, ұлт жолы, осыны ұғынғанда ғана ұлт түзеледі. Әрине, бұл бір күнде, бір жылда шешіле қояр нәрсе емес. Әйтеуір, бір күндердің күнінде жақсы заман келер, сол жолға дайын болу керек. Яғни Абай трагедиялық көңіл-күйді айта отырып, оптимистік ой көзбен толғанады. Осы ойды сегізінші қара сөзінен табамыз.

Сегізінші сөз

«Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды?» [1, 14]. Абайдың озық ойлы ой толғамы қаншама уақыт өтсе де, сол мызғымас күйінде тұр. Кешегі заман мен бүгінгі заманды салыстырып көрейікші:

«Біреу – болыс, біреу – би». Олар не үшін сайланды, малын шашты. Өздері билікке келген соң олар ұлтын түзейтін тұлғаға айналуы керек. Ол үшін сөзі халыққа насихат түрінде жетуі қажет. Бірақ олар қоғамның шынжырлы бұғауын үзе алмайды. Қайта керісінше: «Ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, елдегі бұзақыларымызды бүлдіріп аламыз ба, немесе халқымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығындап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба?» [1, 14], – дейді.

Көрдіңіз бе, енді Абай айтқан осы кеселдер бүгінде бар ма, жоқ па? Қараңыз, сол кейіп қазақтың бойынан кетпепті. Парақор сот, кесепатты шенеунік, көбіне өз пайдасына аса алмайтын әкім қара аз ба? Суық қолды сұғанақтар жоқ па? Абай жазғандай «Мал болса, Құдай Тағаланы да паралап алса болады дейді» [1, 15]. Яғни мұндай адамдар құдайдан да, соттан да, заңнан да қорықпайды.

Абай көрегендігі, қоғам, өмір тамыршысы екенінің айғағы осы емес пе?!

Тоғызыншы сөз

Ақын ойы әр қара сөз сайын оның көңіл-күйін, алаңдаушылығын айқындай түседі. Бұдан қара сөздердің бір отырыста болмаса бірер айдың ішінде жазылмағанын көрсетеді. Бұл ойшыл ақынның сөз мәнерінен аңғарылып тұрады.

Тоғызыншы сөз «Осы мен – өзім қазақпын» деп басталады. Және баяғы грек ойшылдары сияқты өз-өзіне сұрақ қойып алып, соған жауап іздейді. Мәселен, ол «қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе?» деп сауал қойып алады да, соған қатысты ойларын тізбектейді, өрнектейді, кестелейді. Жауабы да өзін алаңдатқан мәселермен қиыннан қиысып, жапсарласып жатады. Ылғи екіұдай, екіұшты ой шырмауында қалады. Ақын, ойшыл ойынша «егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді» дейді [1, 15]. Ол үшін «көңілге тиянақ қыларлық» «үміт үзбестікке» «көңілге қуат қылуға жаратсам керек еді» деп толғанады ол. Сондықтан шыдамның шегі болуы керек пе?

«Бұларды (халықты – У.К) жөндеймін деуге, жөнделер, үйренер деген үмітім де жоқ» [1, 15].

Бұл – жан күйзелісі. Халқының күңгірт болмысы, тұманды болашағы жүрегін шоқтай қариды. Осы жолдан не құтқарады. Жауабын таппай

киналады. Сондықтан да өзін тірі өлікке балайды. Оны өзі де мойындайды. «Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты» □ сонда, 15-б□. Не ызалана, не күле алмай, не қуанып кете алмай өзін-өзі таба алмай күңіренуі Абайдың «мыңмен жалғыз алысқан» кейпін көз алдына әкеледі. Дегенмен, ойшыл ақынды әлдебір сәуле жұбатқандай болады.

Иә, ол болашақ күннен үміт күтеді. Артында қалған күндерге емес «алдыңғы тілеуге» сенеді.

Өмір диалектикасы осы. Әркім өз болашағына үмітті. Халық та болашаққа сенеді. Абай дүдәмал көңілге осылай сенім отын жағып жылытады, ойлантады. Ұлылық қыры деген осы!

Оныншы сөз

Кез келген адам өзінен соң із қалғанын, ұрпақ қалғанын аңсайды. Сол үшін Құдайдан бала тілейді. Өмірдегі баланың орны, оның тәлім-тәрбиесі Абайды қатты толғандырады.

Сонымен, қазаққа бала не үшін керек? Абайша айтқанда, «өлсем орнымды бассын дейді, артымнан Құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді» [1, 16].

Міне, осындай мақсат-мүдде қойған адамның не ойы бар, не ойланары бар? Абай баладан қашпайды. Бірақ өмірге әкелген соң әр ата-ана оның болашағына жауапты. Өзің ит өмір сүрсең, бала да сондай ит өмір сүруі керек пе? Баланы тек өз мүддең үшін ғана пайдалану – арсыздық. Өмірде жақсылық қылсаң сол адам да құранын оқиды. Өзің кәсіпке үйретпесең балаң қалай кәсіп істейді?

Абай айтады:

- Ахирет үшін бала тілеме;
- Қартайғанда асырасын деп ойлама;
- Малың болса, кім асырамайды.

Осы Абай айтқан сөздердің артық-кемі бар ма? Жоқ. Өйткені баланы өзің жақсы асырай білуің керек, оған білім беруің қажет. Жол көрсететіндей өзіңнің таза жолың болуы керек. Егер баланы масаттандырып, тентектікке үйретіп, ең арзан молдаға беріп, хат танытуды ғана мақсат етсең, «қу, сұм бол» деп үйретсең, ондай бала кім болып шығады? Ол елінің тұтқасы бола ала ма?

«Құдай Тағала саған мал табарлық қуат берді, ғылым берді» [1, 17]. Осы байлық, білімді қалай, қайда жұмсау керек? Арыңды сатып, абыройыңды сатып, тіленшілік жасау жақсылық жолы емес. Оны, яғни жиған-терген, тапқан малыңды «ғылым табуға жұмсау керек» деп ой түйеді Абай. Дүниенің кілті де, байлықтың жолы да – ғылымда. «Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, ешбір ғибадат орнына бармайды» [1, 17].

Малды иттікпен тапқанымен оны адамшылықпен жұмсау керек. Сондай қазақ Абай көзіне түспеген. Сондықтан да бос өмірден сақтандырады. Дүние де, мал да, бала да ғылым үшін, білім үшін жұмсалуды керек. Осыларды қара сөзбен айтып қана қоймай өлеңдеріне де арқау етті. «Ғылым таппай мақтанба», «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та бар қалан». Міне, Абай

философиясы осы. Ол өз ұлтын, өз халқын ерекше сүйгендіктен жаны күйзеле жазады. Бұл өз халқын мұқату үшін емес, өз ұлтын түзету үшін жазылған ой-толғақтар.

Он бірінші сөз

Қоғам тазармай ел түзелмейді. Бұл – аксиома. Абай ілімі осы ұлт тазаруының екі жолын анықтауға мүмкіндік береді. Ол үшін екі нәрсені білу керек, екі нәрсені түзету керек. Оның біріншісі – ұрлық, екіншісі – ел ішін бұзар өсек пен өтірік. Түсінікті болу үшін Абай бабамыздың өзіне жүгінелік:

«...ұры ұрлықпен мал табам деп жүр. Мал иесі артылтып алып, тағы да байимын деп жүр. Ұлықтар алып берем деп, даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр» [1, 17]. Міне, көреген адамның шындығы осы. Жең ұшынан жалғасқан паракорлық формуласы осы. Осы күні коррупция деп аталады. Яғни адамның рухани азғындауын осы пиғылдан көреді. Және замана тамыршысы екенін мойындамай көр. Өйткені дөп басқан кесел қазақ қоғамында баяғыдан-ақ бар екен. Бұған бүгінгі ұрпақ та, билік те сабақ алуға тиісті.

Екінші бір кесел – бұзақылар. Тағы да ұлы ойшылға жүгінелік: «бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең кеп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр».

Азғырма сөз ұлықтардың құлағына жылы естіледі. «Мен сені бүйтіп сүйеймін деп ананы жеп, мынаны жеп жүр» □ сонда, 18 -б □. Ал қара халық не істемек? Ол да өз нәпақасын алып келеді. «Қай көп бергенге партиялас боламын деп» құдай жолынан шығып, қатын-баласын сатып жүр. Осы кеселден арылса ғана қазақ халқы түзелмек. Ұрыны тиюға болар, ал бұзақының тіліне еретұғын, азатұғын байларды кім тыяды? Абай концепциясының негізгі өмірді, қоғамды түзеуде жатыр. Әрине, ол оны жоюдың жолын рухани өзгерістерден, адамның ішкі жан дүниесінен іздейді. Эволюциялық өсу ісі – адамгершілікте. Осы себепті Абайдың қара сөздерін оқығанда бүгінгі заманмен үйлестікте қарауымыз керек. Ұлы ойшыл ақын жазған қазақы кемшіліктер әлі де мен мұндалап тұр. Соны өз қасиетімізге қарай пайдаланып, жаңа заманның жаңа ұрпақтарын тәрбиелеуге пайдалану қажет. Абай ілімінің өміршеңдігі де осында.

Әдебиеттер

1. Абай. Қара сөздер. – Алматы: «Арда», 2007. – 168 б.
2. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // «Егемен Қазақстан» газеті. 2017 ж. 13 сәуір
3. Есим Г. «Palsara Ренессансы». «Егемен Қазақстан», 7 ақпан, 2019 жыл.